

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

УДК 27-9:27-726.1(477.51-25)«18/191»

Олександр Тарасенко

КОЛЕКТИВНИЙ ПОРТРЕТ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ПРАВЛЯЧИХ АРХІЄРЕЇВ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

У статті відтворено колективний портрет Чернігівських архієреїв XIX – початку XX ст. Проаналізовано їхнє соціальне і національне походження, кар'єрне зростання, рівень освіти і науково-літературний доробок, ставлення до них місцевого духовенства й пастви, найважливіші події, пов'язані з діяльністю у Чернігівській єпархії.

Ключові слова: церква, Чернігівська єпархія, архієрей, духовенство, колективний портрет.

У 1917 р. останній передреволюційний Чернігівський архієпископ Василій (Богоявленський), відповідаючи письмово на закиди узурпації влади й зловживання в єпархії, зауважив, що чернігівська кафедра нічим особливим не вирізняється серед інших єпархій, економічно відстала, усе її багатство складає славне історичне минуле [22, с. 183]. Принагідно владика Василій назвав імена трьох місцевих ієрархів, які, вочевидь, правили йому за архієрейський взірць – архієпископи Лазар (Баранович), Іоанн (Максимович), Філарет (Гумілевський).

Справді, в часи архієпископа Лазаря Барановича, Феодосія Углицького, Іоанна Максимовича Чернігівська єпархія займала фактично друге місце (політико-канонічне, економічне й культурно-церковне) після Київської єпархії. У діях тогочасних чернігівських архієреїв простежується навіть прагнення конкурувати з київськими митрополитами. Децентралізація православ'я в Україні, підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату, вихід Чернігова з-під юрисдикції Києва і отримання чернігівською кафедрою почесного першого місця в єпархіальній системі Московського патріархату не принесли корості ані Києву, ані Чернігову. Церковно-канонічне значення обох центрів православ'я упродовж XVIII ст. неухильно занепадало, зрештою за «Киевом» залишилося літописно-епічне минуле й церковно-православний сакральний образ, за «Черніговом» – лише минуле.

Запровадивши за військовим зразком у церковні структури «штати», російський уряд вибудував свій, імперський, рейтинг архієрейським кафедрам. Чернігівська єпархія, разом з кількома іншими єпархіями, потрапила до категорії другого класу. Першокласними вважалися Санкт-Петербурзька, Новгородська, Московська і Київська єпархії, решту зарахували до розряду третього класу. В основу штатної градації була покладена, очевидно, тогочасна політико-канонічна значущість єпархіальних центрів та задоволеність архієрейських кафедр. Згідно зі штатним розкладом вимірювався обсяг фінансування, але в XIX ст. не казенні дотації визначали матеріальне становище єпархії, а місцеві людські й матеріальні ресурси.

© Тарасенко Олександр Федорович – кандидат історичних наук, докторант Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

У другій половині XIX ст. офіційна штатна класифікація єпархій була скасована, однак неофіційний рейтинг все-таки існував. На місце єпархії у неофіційному рейтингу, крім економічного потенціалу, впливали такі фактори, як-от: етнічний склад населення, питома вага інославіців, іновірців тощо. За усіма критеріями Чернігівська єпархія до початку XX ст. втрачала свої позиції, бо в умовах швидкого розвитку капіталізму Чернігівщина не мала розвинутої промисловості, проте мала на півночі потужний, за давнини в минуле, проблемний (з точки зору православної Церкви і імперської влади) старообрядницький анклав.

Зважаючи на вищесказане, варто поглянути на персональний склад правлячих чернігівських архієреїв, проаналізувати їхні біографи за кількома критеріями (соціальне, етнічне, географічне походження, освіта, науковий потенціал, «шлях архієрея», сприйняття чернігівської кафедри і ставлення до владики духовної корпорації та віруючих) з метою укладання колективного портрета керманів Чернігівської єпархії XIX – початку XX ст.

Для досягнення мети і розв'язання визначених дослідницьких завдань використано біографічну літературу, яка в цілому є не значною і досить фрагментарною. Найкраще з усіх архієреїв Чернігівської єпархії досліджена діяльність архієпископа Філарета (Гумілевського). Іншим чернігівським владикам присвячені поодинокі статті різного обсягу та жанру, некрологи і словникові замітки. При такій історіографічній ситуації зростає значення залучених у дослідженні нових джерел. Зокрема, використані різні види письмових джерел, законодавчі акти, розпорядження Св. Синоду, різноманітна діловодна документація, резолюції чернігівських архієреїв. Значний інтерес становить описовий матеріал, зокрема, щоденники, мемуари, листи.

Протягом XIX – початку XX ст. на чернігівській архієрейській кафедрі перебувало 14 чоловік, а саме: Віктор (Садковський) (1796.05.13 – 1803.11.11), Михайло (Десницький) (1803.12.18 – 1818.03.26), Симеон (Крилов-Платонов) (1818.06.16 – 1820.09.26), Лаврентій (Бакшевський) (1820.10.26 – 1831.03.14), Володимир (Ужинський) (1831.03.28 – 1836.09.19), Павло (Подлипський) (1836.09.26 – 1859.04.18), Філарет (Гумілевський) (1859.05.02 – 1866.08.09), Варлаам (Денісов) (1866.11.09 – 1871.08.16), Нафанаїл (Савченко) (1871.08.18 – 1875.03.04), Серапіон (Маєвський) (1876.05.15 – 1882.03.06), Веніамін (Биковський) (1882.04.05 – 1893.02.01), Сергій (Соколов) (1893.03.26 – 1893.08.24), Антоній (Соколов) (1893.09.03 – 1911.04.20), Василій (Богоявленський) (1911.05.12 – 1917.05.06). Зауважимо, що в переліку архієреїв вказані дати призначення. Реально вони прибували до Чернігова і виїжджали з нього (якщо не вмирили тут) пізніше.

Для порівняння: у Полтавській єпархії за той же час знаходилося 15 владик (з 1803 р. носили титул Полтавського і Переяславського), Київських архієпископів і митрополитів – 11 чоловік. Слобідсько-Українських і Харківських (з 1835 р. Харківських і Охтирських) – 18 чоловік [39, с. 11 – 75]. Принагідно зауважимо, що протягом XIX ст. і до 1917 р. на посаді чернігівського губернатора перебувало 24 особи [38].

На зламі XVIII – XIX ст. чернігівську архієрейську кафедру посідала вельми прикметна постать, яка уособлювала собою минулу епоху (в тому числі й церковну) і слабо вписувалася в образ нової епохи. Коли 5 січня 1796 р. помер Київський митрополит Самуїл (Миславський) і на київську кафедру перевели Чернігівського єпископа Ієрофія (Малицького), 13 травня 1796 р. за височайшим повелінням Синоду наказали «архієпископа Минского Виктора переместить в Черниговскую епархию» [19]. 24 липня архієпископ Віктор (Садковський) прибув до Чернігова доживати свій вік. Восени 1803 р. він захворів і 11 листопада помер у замському архієрейському будинку [1].

Ще 27 лютого 1802 р. з'явився сенатський наказ «по Высочайше утвержденному докладу (28 січня) об учреждении губерний Малороссийских: Черниговской и Полтавской, и Белорусских: Могилевской и Витебской» [16]. У Чернігівській і Полтавській губерніях утворювалося по 12 повітів. У Чернігівській: Чернігівський, Козелецький, Ніжинський, Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Сос-

ницький, Стародубський, Мглинський і три новостворених повіти – Городницький, Новоміський, Борзенський. Наказ був спрямований до Св. Синоду, аби відповідні зміни були запроваджені також в єпархіальних структурах [21]. Єпархія визначалася в межах кордонів губернії. Архієреям було наказано іменуватися Чернігівськими і Ніжинськими, хоча архієпископ Віктор (Садковський) до своєї смерті носив титул Чернігівський і Малоросійський. 18 грудня 1803 р. єпископ Староруський, вікарій Новгородської єпархії Михайло (Десницький), отримав наказ бути єпископом Чернігівським і Ніжинським.

Не відомо, щоб хтось із ієрархів XIX ст. прагнув чернігівської кафедри, але ніхто й не цурався її, так само, як ніхто особливо й не тримався за неї, окрім, здається, єпископа Серапіона (Маєвського). Він не хотів полишати Чернігів, бо його, хворобливу людину, запроторили на Архангельську архієрейську кафедру. 15 березня 1882 р. він писав управителю медичної частини імператорського Двору лейб-медику, тайному раднику Федору Степановичу Цицирину, який мав масток на Чернігівщині, де іноді гостював владика: «Письма, полученные мною из Петербурга и Киева, принесли мне печальное известие о переводе меня в Архангельск. Распоряжение Св. Синода я исполню, но продолжающаяся около 20 лет болезнь горла заставляет меня обратиться к Вам с покорнейшею просьбою: рекомендовать мне докторов, с которыми я мог бы посоветоваться о лечении горловой болезни» [13, арк. 1].

Архієпископ Михайло (Десницький) поховав матір у Чернігові і у заповіті наказував поховати себе біля її могили [6, с. 203], проте 1818 р. отримав призначення на посаду митрополита Санкт-Петербурзького, де помер і був похований. Архієпископ Філарет (Гумілевський) до призначення у Чернігів прагнув залишитися на харківській кафедрі (3-го класу, проте значно багатшою за чернігівську). 18 листопада 1849 р. у листі до Н. Шереметевої він писав: «Здесьняя епархия покойная; это не то, что Лифляндия. Люди добрые и набожные. Разумеется, нигде без исключения, но, благодарение Господу, здесь пока вижу любовь. Страна хлеборобная и теплая. Можно умереть без тревог» [15, с. 84]. Але був переведений до Чернігова, де сім років наполегливо займався улюбленою справою – науково-літературною діяльністю, просився у відставку, зрештою поїхав у заражені холерою повіти Чернігівської губернії і по дорозі помер.

За свідченням чернігівського прот. А. Страдомського владика Нафанаїл (Савченко) вважав найбільш щасливим період свого життя на посаді вікарія Санкт-Петербурзької єпархії, а Чернігів для нього був найбільш важким хрестом [24, с. 191 – 201]. Лаврентій (Бакшевський), уродженець Володимирської губернії, навпаки сприймав Чернігів (особливо в літню пору) раєм [17, с. 773], а для його наступника, архієпископа Володимира (Ужинського), місто над Десною «обратилось в долину плача» [25, с. 23].

Соціальне, національне, географічне походження. Усі чернігівські правлячі архієреї XIX – початку XX ст. були вихідцями з родин, що належали до духовного стану. Із 14 архієреїв троє мали українське походження – Віктор (Садковський), Веніамін (Биковський), що народився на Полтавщині, і Серапіон (Маєвський) з Слобідської України. Ще один владика – Нафанаїл (Савченко) очевидно мав українське коріння. Він народився у м. Белгороді, що тоді входив до Курської губернії. Але з його біографії не помітно, щоб він відчував своє етнічне коріння. Усі інші архієреї були росіянами і походили з російських губерній. 2-є – з Новгородської губернії, 2-є – з Московської, 2-є – з Володимирської, 2-є – з Тамбовської, один із Смоленської, один із Рязанської. Така статистика свідчить про докорінні зміни у національному складі керівництва Чернігівської єпархії XIX ст. в порівнянні з XVIII ст. Тоді на чернігівській кафедрі перебували 12 осіб, із них один чорногорець – митрополит Антоній (Черновський), решта – українці, причому більшість із них були уродженцями Чернігівщини: Іоанн (Максимович), Антоній (Стаховський), Іродіон (Жураковський), Іраклій (Комаровський), Іларіон (Роголевський), Ієрофей (Малицький).

Виникає природно запитання, чи усвідомлювали ієрархи своє етно-національне походження? Безумовно! Владика, які походили з російських глибинок, в тому чис-

лі і Філарет (Гумілевський), відзначали відмінні ментальні й побутові особливості української людності [32]. Єпископ Веніамін (Биковський), вихованець Полтавської духовної семінарії й Київської духовної академії, вочевидь себе усвідомлював й ідентифікував відповідно. Він домігся призначення вікарним єпископом у Чернігівську єпархію свого земляка-полтавця, молодшого студента по Полтаві і Києву священника Афанасія Пархомовича [27, с. 95]. Тоді як, наприклад, єпископ-великорос Володимир (Ужинський) завзято боровся з місцевими церковними (обрядовими) традиціями й звичаями. Будучи перед Черніговом єпископом Курським і Білгородським, наказав усі книжки українського друку в єпархії зібрати і втопити в Сіверському Дінці. Ця інформація була озвучена Філаретом (Гумілевським), коли він, будучи Харківським архієпископом, спеціально їздив до Білгорода, аби в тамошній консисторії відшукати раритети [10, с. 171].

Яким було ставлення місцевого духовенства до чернігівських владик по лінії їхнього етнічного походження? Наприклад, автор низки нарисів про чернігівських владик чернігівський кафедральний протоієрей і багаторічний член «присутствія» Чернігівської духовної консисторії Андрій Страдомський завжди зазначав національне походження владик. Він не акцентував увагу на цьому факті, але ігнорувати його не міг, що, на нашу думку, свідчить про обговорюваність національного походження владик у середовищі чернігівського духовенства.

Уже перший чернігівський єпископ-великорос Михайло (Десницький) розпочав боротьбу з місцевими традиційними церковними практиками, хоча й без фанатизму. Наприклад, він розпорядився, «чтобы никто из поселян сам собою ни под каким видом мертвецов ранее 3-х дней не погребал», а священникам заборонив їх відспівувати і «печатати» заочно [7, с. 58]. Втім, існують свідчення, що він «захищав» деякі «малороссийские обычаи», а «недовольных имел среди духовных лиц» лише через своє великоросійське походження [8, с. 89].

Освіта. Науковий (богословський) ступінь, науковий доробок. Двоє чернігівських ієрархи – Михайло (Десницький) і Симеон (Крилов-Платонов), крім духовної освіти, мали за плечима навчання у Московському університеті. Принагідно зауважимо, що в літературі їх називають масонами. Дев'ятеро чернігівських владик мали академічну освіту (3-є закінчили Московську духовну академію, 3-є – Петербурзьку, 2-є – Київську, один – Казанську), двоє мали лише семінарську освіту. Архієпископ Віктор (Садковський) був вихованцем Києво-Могилянської академії.

Протягом XIX – початку XX ст. чернігівську архієрейську кафедру посідали два доктори богослов'я: перший – архієпископ Михайло (Десницький), який отримав цей ступінь (*honoris causa*) серед перших 6 докторів богослов'я на першому засіданні Конференції СПбДА у 1814 р. Другий – архієпископ Філарет (Гумілевський), якому докторський ступінь був присуджений Конференцією КДА у 1859 р. за твір «Историческое учение об отцах Церкви». Отже, обидва ієрархи отримали докторські ступені в період дії Статуту духовних академій 1814 р. Ступені присуджувалися як почесні або за сукупністю наукової діяльності чи творів, або за конкретну працю. Підготовка і захист дисертацій не передбачався. У період дії Статуту духовних академій 1869 р. докторські й магістерські дисертації захищалися на відкритому диспуті; докторські ступені присуджувалися Радами академій і затверджувалися Св. Синодом; магістерські ступені присуджувалися Радами академій і затверджувалися єпархіальними преосвященними. Але і надалі траплялися випадки, коли ступені надавалися за сукупністю авторських творів. У період дії Статуту академій 1884 р. магістерські дисертації захищалися на колоков'юмі у присутності Ради академії й спеціально запрошених осіб, ступінь присуджувався Радою академії і затверджувався Св. Синодом. Докторські ступені тоді надавалися без публічного захисту Радами академій і теж затверджувалися Св. Синодом. У період дії «Временных правил» духовних академій (1906 – 1909) і Статуту 1910 – 1911 рр. докторські й магістерські ступені присуджувалися і остаточно затверджувалися Радами академій [26, с. 574].

Двоє чернігівських владик готували й публічно захищали магістерські дисертації – Сергій (Соколов) про протестантизм у Росії XVI – XVII ст. і Василій

(Богоявленський) – дослідження Другої Макавіїської книги. Зауважимо, що за Статутом 1884 р. надавалися диференційовані наукові ступені: доктор богослов'я, доктор церковної історії, доктор канонічного права. Вартий міркування той факт, що архієреї РПЦ здобували наукові ступені в галузі церковної історії та богослов'я, і, на жаль, не займалися канонічним правом. Каноністами в той час були переважно світські особи. Коли говорити про науковий доробок персонально, то архієпископу Філарету (Гумілевському) не має рівних серед чернігівських архієреїв. За ним по сукупності науково-літературної продукції слід назвати Варлаама (Денісова) і Сергія (Соколова). Обидва вони, як і Філарет, були церковними істориками. Архієпископа Михайла (Десницького) вважають видатним проповідником, за життя видавалися деякі його проповіді.

Були серед чернігівських владик дійсні або почесні члени різних наукових і освітніх установ. Наприклад, Філарет (Гумілевський) був «действительным членом императорского общества истории и древностей Российских», «действительным членом императорского Русского географического общества», а також «член-корреспондентом императорского Русского археологического общества», почесним членом Харківського, Московського університетів і Київської та Санкт-Петербурзької духовних академій [20, арк. 52 об – 55]. Почесним членом «Императорского общества истории и древностей российских» 30 листопада 1832 р. був обраний і Павло (Подлипський) [12, арк. 23 зв. – 24], як вважають «за труды и особенно за представление медных идолов, найденных на берегу Галичского озера» [2].

Вдові архієреї. На нашу думку, важливим є показник питомої ваги в архієрейській корпорації вдових ставлеників. У ранньоновий час таке питання гостро не стояло. На початку ХІХ ст., в період духовно-освітньої реформи, курс церковної політики був спрямований на досягнення гегемонії в керівництві Церкви вченого чернецтва. Це, зокрема, спричинило створення духовних академій ХІХ ст. в їх класичному варіанті. Через сто років, на початку ХХ ст., у період жвавого обговорення нагальних церковних реформ, поширювалася протилежна думка, тобто про те, що в архієреї бажано поставляти з вдових священиків. Аргументація була така: архієреї з монахів проходили стандартний кар'єрний шлях – людина здобувала освіту, на останньому, передостанньому курсі духовної академії приймала постриг, призначалася викладачем, потім інспектором, за тим ректором якогось духовного навчального закладу, настоятелем монастиря, вікарним єпископом або одразу правлячим єпископом. Отак людина без досвіду парафіяльної діяльності опинялася на чолі єпархії. Інша справа, коли священик значний час працював на парафії, а вже вдівцем приймав постриг і хіротонію.

З чотирнадцяти правлячих чернігівських архієреїв даного періоду четверо було хіротонісано з вдових священиків – Михайло (Десницький) (в миру о. Матвій), Веніамін (Биковський) (в миру о. Володимир), Сергій (Соколов) (в миру о. Іоанн) і Василій (Богоявленський) (в миру о. Василій). Дружина о. Матвія померла 1799 р. при передчасних пологах. За легендою, вона буцімто стала жертвою проповідницької популярності чоловіка, коли про нього дізнався імператор Павло І та несподівано викликав на аудієнцію [5]. О. Володимир прийняв чернечий постриг теж після трагічної втрати дружини і трьох синів. О. Іоанн, втративши дружину, так «заболел нервами», що мало не збожеволів, потім таки продовжив навчання і прийняв постриг [23]. О. Василій до смерті дружини теж мав щасливий шлюб [11, с. 10].

Кар'єра. Діяльність чернігівських владик. Яке місце чернігівська архієрейська кафедра займала у кар'єрі владик? З чотирнадцяти правлячих чернігівських архієреїв десятеро закінчили свою кар'єру в Чернігові – померли або пішли «на покой». Шестеро з них (Віктор, Філарет, Нафанаїл, Веніамін, Сергій, Антоній) були поховані під спудом чернігівського кафедрального Троїцького собору. Варлаам (Денісов) помер «на покое» і похований в Новгород-Сіверському Спаському монастирі, інші – за межами Чернігівської єпархії. З чотирьох переведених з Чернігова владик лише один – архієпископ Михайло (Десницький) – пішов, так би мовити, на підвищення, зрештою став митрополитом Санкт-Петербурзьким і Новгородським і постійним членом

Св. Синоду. Найдовше на чернігівській архієрейській кафедрі перебував Павло (Подлипський), з 1836 р. по 1859 р.; найкоротший термін – Сергій (Соколова), який був призначений правлячим єпископом 26 березня 1893 р., а 24 серпня того ж року помер.

Які важливі питання для єпархіального життя довелося вирішувати чернігівським владикам? Архієпископ Віктор (Садковський), як зазначалося вище, не проявляв активності в управлінні Чернігівською єпархією, хоча неможливо не зазначити факт відродження діяльності чернігівської Іллінської друкарні під час його правління [28]. На долю Михайла (Десницького) випала організація системи єпархіального управління в умовах загальноімперських адміністративно-територіальних і управлінських реформ початку XIX ст. Ще до появи Статуту духовних консисторій він спромігся налагодити ефективну роботу Чернігівської духовної дикастерії і вона багато років по тому за інерцією здійснювала свої функції [34]. Як зауважив архієпископ Філарет (Гумілевський), «спустя 30 лет после блаженного Михаила, в Черниговской епархии еще жив Михаил: на что ни посмотрите, везде найдете более или менее заметные следы пастырской деятельности его» [36, с. 275]. Архієпископ Михайло (Десницький) розпочав реалізацію в Чернігівській єпархії ініційованої імперським урядом реформи духовної освіти [29].

Уважне і суворо-канонічне (законне) ставлення владики Михайла до всіх, у тому числі «найдрібніших», єпархіальних питань викликали повагу рядового духовенства, вищих церковних і цивільних кіл. Його стосунки з підлеглими і з вельможами були виваженими й коректними. Священно- і церковнослужителів, порушників дисципліни і присяги, спочатку умовляв і давав час виправитися. Наведемо лише один, але характерний, приклад розсудливості владики Михайла. Настоятель Миколаївської церкви с. Русанов з історичним іменем Стефан Яворський у 1817 р. був притягнений до духовного суду «за говоренные Яворским вздорных слов, относящихся к лицу преосвященного Михаила (Десницкого)». В духовному правлінні з Яворського взяли підписку про чемне поведження. Однак того ж року Чернігівський архієпископ отримав відношення від Малоросійського генерал-губернатора М. Г. Рєпніна, «который прописывая донесения о дерзости его, Яворского, ослушности полиции и буйстве чрез выбытие окошек в доме его занятом бригадным лазаретом, – требовал предать его строгому суждению и обуздаты его от подобных действий, почему вызван был он в дикастерию, где за уяснением ему неблагомысленного и буйственного поступка его обявано строгою подпискою быть впредь скромнее и благоразумнее» [4, арк. 7 – 7 зв.]. Невдовзі генерал-губернатор надіслав Чернігівському архієпископу «два извета Яворского на Остерского городничего о неточном будто бы исполнении приговора Генерального суда». Знову Стефана Яворського викликали в Чернігівську дикастерію для «внушения», «отобрании подписки не писать впредь никаких доносов» і «штрафа 10 деньгами». Але ці «внушения» не зупинили Яворського. Наступного 1818 р. він був оштрафований «20 деньгами за обругание на публице священника Корнуха». Потім Яворський під час служби вигнав зі свого храму «сослужителей священника Вишневецкого и диакона Костинского». На цій справі напрочуд терплячий і розсудливий Чернігівський архієпископ Михайло (Десницький), у відповідності до вимог Духовного регламенту, «чтоб епископ не был дерзок и скор, но долготерпелив и рассудителен во употреблении власти своей связательной, то есть во отлучении и анафеме» [18, с. 325], занотував характерну резолюцію: «Объявить через благочинного, что начальство после столь многих предписаний, внушений, вразумлений и наставлений, просит благодать Божию направить неблагонаравие его, предоставляет собственной совести его чувствовать таковыя последствия, из неблагонаравия его происходящие, на грядущем Суде Божиим, Который неблагонаравных лишает небесного благословения» [4, арк. 8 зв. – 9]. А ось приклад характерних стосунків владики Михайла з вельможами: у травні 1814 р. організатор Малоросійського ополчення граф Микола Гудович звернувся до нього з проханням нагородити священника м. Вороніж Іоанна Шуцького званням протоієрея, бо той добре виконував свої обов'язки як раніше капелан ополчення, так і тепер благочинним і парафіяльним священником. Архієпископ Михайло (Десницький) на прохання графа відповів такою резолюцією: «Объявить

сему благочинному, что прохождение его своей должности не останется у начальства без внимания и вознаграждение за труды будет со временем сделано, за одобрение же его по слову апостола Павла и от внешних или посторонних приемлет от начальства со благоволением» [3, арк. 1].

Симеон (Крилов-Платонов) протягом не тривалого часу перебування на чернігівській архієрейській кафедрі спромігся організувати і налагодити ефективну роботу Чернігівського відділення Російського біблійного товариства, за що і поплатився, коли відбулося «падіння» обер-прокурора Св. Синоду і міністра духовних справ і народної освіти О. М. Голіцина [30]. Архієпископ Лаврентій (Бакшевський), крім боротьби з місцевими звичаями за обрядову чистоту православ'я, запам'ятався в Чернігові різким протистоянням з старообрядництвом і єврейством, навіть готував якийсь антиюдейський твір [14, с. 15]. Як борець з місцевими церковними традиціями заявив про себе і його наступник, архієпископ Володимир (Ужинський). Але найбільшого розголосу набула його активна діяльність у зв'язку з «составлением списков о лицах, подлежащих разбору к от даче в военную службу», що викликало незадоволення в середовищі священно- і церковнослужителів єпархії. В деяких єпархіях, за відгуком знаменитого Московського митрополита Філарета (Дроздова), справді спостерігалися зловживання («зведення рахунків») архієреїв з підлеглим духовенством. Розпорядженнями Чернігівського архієпископа Володимира в цьому питанні начебто був незадоволений Київський митрополит Євгеній (Болховітінов) [25, с. 18–19, 26].

Хоч би як намагався архієпископ Володимир проріджувати ряди духовного «состояния», справжню кадрову реформу довелось проводити наступнику, архієпископу Павлу (Подлипському). Справа була в тому, що Св. Синод у середині 40-х рр. XIX ст. наказав скоротити кількість парафій і штат причтів. Це рішення вищих церковних властей для Чернігівської єпархії виявилось болючим, бо чимало парафій мало церковні причти з двома, трьома священиками, а уряд казенним коштом зобов'язувався утримувати лише одного батюшку в парафії. В деяких парафіях ліквідовувалися дияконські посади тощо. Архієпископ Павло (Подлипський) досить уважно й неупереджено поставився до реформи, особисто перевіряв відомості з анкетами претендентів на священницькі місця і, судячи з його резолюцій, при відборі керувався принципом справедливості: залишав у штаті парафій насамперед багатосімейних і малозабезпечених священиків, літніх і освіченіших. Решта переводилася або в інші парафії, або на посади причетників. Іноді парафіяни брали на себе зобов'язання утримувати двох священиків за свій рахунок, подекуди двоє-троє священиків однієї парафії змовлялися ділити одинарне казенне жалування порівну між собою. Відзначимо ще один маловідомий факт з біографії архієпископа Павла (Подлипського): він подарував чимало книг Чернігівській духовній семінарії, серед яких були досить цінні примірники [37, арк. 1 – 3].

Плідна діяльність Філарета (Гумілевського) у Чернігівській єпархії досить докладно описана як у дореволюційній, так і сучасній біографічній літературі: це – перебудова семінарії, відкриття Стародубського духовного училища і Чернігівського єпархіального жіночого училища, заснування свічкового заводу, друкарні, єпархіального часопису тощо.

Нафанаїл (Савченко), попри носіння «тяжкого хреста» у Чернігові, отримав звання архієпископа, як стверджував відомий чернігівський дідич і письменник Г. О. Милорадович, за видане в 1873 – 1874 рр. семитомне «Историко-статистическое описание Черниговской епархии», раніше підготовлене і часткове оприлюднене архієпископом Філаретом (Гумілевським) [9].

Активними по своїй натурі були чернігівські владыки Варлаам (Денісов) і Сергій (Соколов), але за нетривалістю свого служіння в Чернігові не встигли повною мірою реалізувати свій управлінський потенціал. Єпископ Сергій уславився своїми грандіозними планами щодо святкування 900-річного ювілею чернігівської кафедри, але складні обставини (голод і епідемія), його хвороба і смерть завадили цим планам [33]. Єпископство Веніаміна (Биковського) в Чернігові пройшло спокійно. Він починав підготовку ювілею єпархії, в його правління запрацювала емеритальна каса

духовенства [31], було засновано ряд єпархіальних товариств, почалася підготовка прославлення в лику святих Чернігівського архієпископа Феодосія (Углицького), яке відбулося 1896 р., вже за правління єпископа Антонія (Соколова). Останній, хоч і правив тривалий час, особливо нічим в управлінні єпархією не відзначився. За словами біографів, суворо дотримувався богослужбового уставу, полюбляв самотність, часто хворів. 1905 – 1907 рр. мали стати складним випробуванням для владика Антонія, бо у Чернігівській єпархії знаходилося чимало духовних осіб, підозрюваних у революційних діях, але ще більше було наклепів на духовенство за їхню буцімто революційність, іншими словами, зведень рахунків [35]. Проте владика не надто глибоко вникав у справи і не прискіпливо розбирався зі звинуваченнями на адресу підлеглого духовенства, в результаті чого присуди винному і обмовленому часто-густо не відрізнялася.

Останній чернігівський владика Василій (Богоявленський) був породженням і уособленням своєї епохи, виявляв неабияку енергію в управлінні єпархії, замислив амбітні проекти і розгорнув масштабні перетворення в усіх напрямках церковного життя. Революція перекреслила заходи і задуми владика Василя і спрямувала його тернистим шляхом до Голгофи [11].

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що майже всі чернігівські архієреї XIX – початку XX ст. були великоросами. Такого в історії православної Церкви на Чернігівщині ніколи не було. У попередню, так звану козацьку епоху, всі чернігівські владика були українцями і вихідцями з Чернігівщини, крім одного випадкового чорногорця. Всі архієреї мали приблизно однакову освіту, пройшли досить типовий службовий шлях. Різниця полягала в темпераменті, творчому потенціалі і ментальних рисах характеру. Архієреї-росіяни намагалися заборонити місцеві церковні традиції. В той же час кожен із них зробив свій, дехто значний, внесок у розвиток Чернігівської єпархії. Ставлення до них місцевого духовенства, здебільшого українського походження, було формальним. Найчастіше в єпархії згадували правління Михайла (Десницького), Філарета (Гумілевського), Василя (Богоявленського). Більшість чернігівських архієреїв закінчили свою кар'єру в Чернігові. Кілька з них поховані в чернігівському Троїцькому соборі. Двоє з них – Філарет (Гумілевський) і Василій (Богоявленський) – прославлені як святі.

1. Гейда О.С., Тарасенко О.Ф. До біографії архієпископа Малоросійського і Чернігівського Віктора (Садковського) (1796 – 1803) / О.С. Гейда, О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 4. – С. 264 – 273.

2. Д.Я. Павел (в миру Петр Подлипский) // РБС. – Т. 13. – СПб., 1902. – С. 70 – 71.

3. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 2, спр. 2422.

4. Держархів Чернігівської області, ф. 697, оп. 2, спр. 5161.

5. Доброгаев М. Михаил (Десницкий), митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский / М. Доброгаев // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 24. – С. 982 – 983.

6. Доброгаев М. Михаил (Десницкий), митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский / М. Доброгаев // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1894. – № 5. – С. 203 – 216.

7. Карпинский К. К биографии преосвященного Михаила (Десницкого), архиепископа Черниговского / К. Карпинский // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1905. – № 2. – С. 56 – 59.

8. Карпинский К. К биографии преосвященного Михаила (Десницкого), архиепископа Черниговского / К. Карпинский // Прибавления к Черниговским епархиальным известиям. – 1905. – № 3. – С. 89 – 95.

9. Коваленко О., Тарасенко О. До питання про авторство «Историко-статистического описания Черниговской епархии» / О. Коваленко, О. Тарасенко // Україна і Росія в панорамі століть. – Чернігів, 1998. – С. 195 – 206.

10. Лашенков Н. Высокопреосвященный Филарет, архиепископ Харьковский, по

письмам к его другу Валковскому помещику Н.Н.Романовскому / Н. Лашенков // Харьковский Сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1891 год. – 1891. – Вып. 5. – С. 93 – 172.

11. Логунова Е.А., Тарасенко А.Ф. Священномученик Василий (Богоявленский): восхождение на Голгофу / Е.А. Логунова, А.Ф. Тарасенко // Священномученик Василий (Богоявленский), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию. – М., 2014. – С. 6 – 60.

12. НБУВ. Институт рукопису, ф 160, спр. 567.

13. НБУВ. Институт рукопису, ф. XIII, спр. 3173.

14. Никольский А. Лаврентий (Лука Николаевич Бакшевский), архиепископ Черниговский / А. Никольский // РБС. – Т. 10. – СПб., 1914. – С. 13 – 15.

15. Письма Филарета, впоследствии архиепископа Черниговского и Нежинского, к Н.Н.Шереметевой 1835 – 1849 гг. (Из архива с. Покровского). Изданы с предисловием и примечаниями Николая Борсукова. – СПб., 1900. – 101 с.

16. ПСЗ. Собр. I. – СПб., 1830. – Т. 27. – С. 59 – 60. (№ 20.162).

17. Радугин А., прот. Высокопреосвященный Лаврентий, архиепископ Черниговский и Нежинский / А. Радугин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – № 22. – С. 770 – 779.

18. Регламент или Устав Духовной коллегии // ПСЗ. Собр. I. – СПб., 1830. – Т. 6. – № 3718. – С. 314 – 346.

19. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 77, спр. 187.

20. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 439, спр. 902.

21. Російський державний історичний архів, ф. 796, оп. 83, спр. 195.

22. Священномученик Василий (Богоявленский), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию / Сост. и авт. вступ. ст. Е.А. Логунова, А.Ф. Тарасенко. – М., 2014. – 452 с.

23. Славин Н. Преосвященный Сергей, епископ Черниговский и Нежинский / Н. Славин // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1893. – № 18. – С. 668 – 681.

24. Страдомский А., прот. Высокопреосвященный Нафанаил, архиепископ Черниговский и Нежинский / А. Страдомский // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1875. – № 7. – С. 191 – 201.

25. Страдомский А., прот. Преосвященный архиепископ Владимир Ужинский / А. Страдомский. – СПб., 1874. – 65 с.

26. Сухова Н.Ю. Система научно-богословской аттестации в России в XIX – начале XX в. – М., 2009. – 676 с.

27. Тарасенко А.Ф. Викариатство в Черниговской епархии 1868 – 1917 годов через призму деятельности викарных епископов / А.Ф. Тарасенко // Проблемы славяноведения: сборник научных статей и материалов / Брян. гос. ун-т им. И.Г. Петровского. – Брянск: Ладомир, 2013. – Вып. 15. – С. 91 – 101.

28. Тарасенко А.Ф. Издательская деятельность Черниговской епархии (XIX – начало XX вв.) / А.Ф. Тарасенко // Проблемы славяноведения: сборник научных статей и материалов / Брян. гос. ун-т им. И.Г. Петровского. – Брянск: Ладомир, 2014. – Вып. 16. – С. 41 – 50.

29. Тарасенко О.Ф. До історії духовної школи у Чернігівській єпархії на початку XIX ст. / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 5. – С. 78 – 92.

30. Тарасенко О.Ф. До історії Чернігівського відділення Російського біблійного товариства (1819 – 1822 рр.) / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2011. – № 5. – С. 54 – 71.

31. Тарасенко О.Ф. Емеритальна і погребальна каса духовенства Чернігівської єпархії (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 1. – С. 42 – 53.

32. Тарасенко О.Ф. З народознавчого доробку Філарета (Гумілевського) / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 3. – С. 121 – 131.

33. Тарасенко О.Ф. Святкування 900-ліття Чернігівської архієрейської кафедри

/ О.Ф. Тарасенко // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу (матеріали науково-практичної конференції). – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – С. 51 – 55.

34. Тарасенко О.Ф. Чернігівська духовна дикастерія/консисторія у структурі єпархіального управління (1802 – 1917 рр.) / О.Ф. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2014. – № 1–3. – С. 75 – 89.

35. Тарасенко О.Ф. Переслідування духовенства за «революційну діяльність» на початку ХХ ст. (за матеріалами Чернігівської єпархії) / О.Ф. Тарасенко // Література та культура Полісся. – Вип. 73. Серія «Історичні науки». – № 1. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. – С. 293 – 302.

36. Филарет (Гумилевский), архиеп. Черниговские иерархи / Филарет (Гумилевский) // Труды КДА. – 1860. – Кн. 2. – С. 169 – 281.

37. Центральний державний історичний архів, ф. 711, оп. 2, спр. 5072.

38. Черниговские губернаторы и вице-губернаторы. Библиографический справочник / Сост. Морозова А.В., Полетун Н.М.; предисл., прилож. Морозовой А.В. – Чернигов, 2006. – 200 с.

39. Швець В., Куделко С., Павлова О. Архипастыри Харьковской епархии / В. Швець, С. Куделко, О. Павлова. – Харьков: Бизнес Информ, 1999. – С. 11 – 75.

Коллективный портрет черниговских правящих архиереев XIX – начала XX в.

В статье воссоздано коллективный (просопографический) портрет Черниговских архиереев XIX – начала XX в. Проанализировано их социальное и национальное происхождение, карьерный рост, уровень образования и научно-литературного творчества, отношение к ним местного духовенства и паствы, наиболее значительные события, связанные с их деятельностью в Черниговской епархии.

Ключевые слова: церковь, Черниговская епархия, архиерей, духовенство, коллективный портрет.

Collective portrait of the Chernihiv ruling bishops of XIX – began XX century

In the 17th century the Chernihiv eparchy was ranked second after the Kyiv eparchy. After submission of the Kyiv Metropolitanate to the Moscow Patriarchate, the Chernihiv Cathedral left the jurisdiction of Kyiv and obtained the honorary first place in the Eparchy system of the Moscow Patriarchate. It brought favour neither to Kyiv, nor to Chernihiv. The church-canonical value of both centres of Orthodoxy in Ukraine during the 18th century steadily declined. The Russian government implemented a military model of «staff» into church structures and built its imperial ranking to the Bishop cathedrae. The Chernihiv eparchy, along with several other eparchies, was attributed to the second class category. The St. Petersburg, Novgorod, Moscow and Kyiv eparchies were considered as the first-class ones, the third class level was attributed to the rest of the eparchies. Obviously, the political and canonical significance of eparchy centres of that time and the neglected Bishop cathedrae was the basis for the staff gradation. The scope of funding was measured according to the staffing table.

In the second half of the 19th century the official staff classification of the eparchies was cancelled, but the unofficial rating still existed. The ethnic composition of the population, the proportion of heterodox etc., besides the economic potential influenced the place of the eparchy in the unofficial rating. By all the criteria the Chernihiv eparchy was losing its positions by the early 20th century, as in conditions of the rapid development of capitalism the Chernihiv region did not have a developed industry, however in the north it had an Old Believers enclave – a powerful, long standing in the past, and problematic (in terms of the Orthodox Church and the imperial authority).

Due to changes in the status of the Chernihiv eparchy, the article aims at investigating the collective portrait of Chernihiv bishops of the 19th – early 20th centuries, in particular, at analysing their social and ethnic background, career, education, scientific and literary achievements, attitudes of the local clergy and congregation toward them, the most important

events related to the activities in the Chernihiv eparchy. This problem has not been the subject of a special study.

In order to reach the goal and to solve the identified research problems, the biographic literature was used, which in general is not considerable and quite fragmentary. The activity of Archbishop Filaret (Gumilevskiy) was studied best of all Chernihiv eparchy bishops. Separate articles of various size and genre, necrologues and dictionary entries were dedicated to other Chernihiv archbishops. The importance of new sources involved in the research increases in such a historiography situation. In particular, different types of written sources, laws, St. Synod decrees, various clerical records, Chernihiv bishops' resolutions have been used. Descriptive material, including diaries, memoirs, letters is of considerable interest.

It was found out that almost all the Chernihiv bishops of the 19th – early 20th centuries were Russians. This has never happened in the history of the Orthodox Church in Chernihiv region. During the previous, the so-called Cossack era, all the Chernihiv archbishops were Ukrainians and natives of Chernihiv, but for one casual Montenegrin. All the bishops had approximately the same education, went through a fairly typical career way. The difference was in temperament, creative potential and mental traits of character. The bishops-Russians tried to prohibit local religious traditions. At the same time each of them made his own, some of them – a significant – contribution to the development of Chernihiv eparchy. The attitude of the local clergy, mostly of Ukrainian origin, was formal. The rulings of Michael (Desnytskyi), Filaret (Gumilevskiy), Basil (Bohoyavlenskiy) were most often recollected in the eparchy. The majority of Chernihiv bishops ended their careers in Chernihiv. Several of them were buried in Chernihiv Trinity Cathedral, and two of them were glorified as saints.

Keywords: Church, Chernihiv eparchy, Bishop, clergy, collective portrait.

